

**ULUSLARARASI
SİLVAN SEMPOZYUMU KİTABI**

**THE BOOK OF INTERNATIONAL
SYMPOSIUM OF SILVAN**

Editörler:

M. Edip ÇAĞMAR - Veysel GÜRHAN - Ercan GÜMÜŞ

25-27 NİSAN/APRIL 2008

Şarkiyât
ARAŞTIRMALARI DERNEĞİ

İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE MEYAFARİKİN

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ*

Sayın başkan değerli bilim adamları!

"İslam Coğrafyacılarına Göre Meyafarikin" başlığı taşıyan bildirim, klasik coğrafya kitaplarının yanı sıra bazı seyahatnameler ile "futûh" kitaplarına dayanmaktadır. Hazırlamış olduğum metnin tamamını, bize tanınan süre içerisinde sunamayacağım için, bazı başlıklara yoğunlaşacağım. Zaten metnin tamamı da kısa süre içerisinde yayınlanacaktır. Sunumuma başlarken hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Başta Yakut el-Hamevî olmak üzere coğrafyacıların çoğu Meyafarikin'i anlatmaya şehrin zicleri ile başlamakta, adı ile devam etmektedirler. Bu eserlerde "Meyafarikin" kelimesinin kökeni ile ilginç iddialar yer almaktadır:

1-Bu iddiaların ilki Kazvinî tarafından ileri sürülmektedir. Onun anlattığı mitolojik bilgilere göre Sasani hükümdarı II. Şapur'un kızı hastalanınca İranlı hekimler tedaviye muvaffak olamazlar. Bunun üzerine hükümdar - aralarında süre gelen savaşa rağmen- Romalı vali ve din adamı Marrusa'ya başvurur. Dönemin ünlü hekimlerinden biri olan Marrusa hastayı tedavi etmeyi kabul eder. Karşılığında Sasani askerlerince öldürülen Hristiyanların kemiklerinin toplanarak kendisine verilmesini ister. Dileği yerine getirilen Marrusa, toplanan kemikleri Meyafarikin'e getirir, Bizans İmparatoru Konstantinus'tan da izin alarak büyük bir şehir kurar ve getirdiği kemikleri de şehrin merkezine yerleştirir. Adını da Mudevver Salar yani Şehid kenti koyar. İşte Meyafarikin ifadesi buradan gelmektedir.²

2- Yakut tarafından aktarılan bir başka rivayete göre şehir, adını Meyyâ adındaki kurucusundan almaktadır.

3-Diğer bir iddiaya göre; Meyyafarikin adı "şehir" anlamına gelen Farsça bir kelimeden türemiştir.

* Doç. Dr. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

4-Şehrin asıl adı Farkin idi. Meyafarikin ise iki ayrı kelimedden oluşmaktadır. Bu ifadelerden ilki Farsça'da "orta" anlamına gelen Meya; ikincisi ise Farkin'dir.

Klasik kaynaklardaki bu tartışmaya çağdaş araştırmacılar da katılmışlardır. Onların kimisine göre "Meyafarikin" ifadesi Aramca Mayphartath veya Ermenice Moufarkin kelimelerinin Arapçalaşmış hali iken; kimisine göre ise Yunanca Martyropolis kelimesinden türemiştir.³

Şimdi isterseniz bu iddialara biraz yakından bakalım. Kadim dönemde, doğu kentlerinin tamamında, yeni kurulan şehir merkezlerine bir tılsım yerleştirilir, bu tılsım yerinde durdukça şehrin var olacağına inanılırdı. Yakut tarafından aktarılan, yukarıdaki rivayeti de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Şayet bu rivayet doğru ise şehrin tılsımı olarak "Hristiyanların kemikleri" kullanılmış ve bununla şehre dini bir veche verilmek istenmiştir. Bununla birlikte "Meyafarikin" ifadesinin, şehitler kenti anlamına geldiği iddia edilen "müdevver salar" kelimesinden türemesi imkansız gibi görünmektedir. Zira bu iki kavram arasında bir bağ bulunmadığı gibi, "müdevver salar"ın da "şehitler kenti" anlamına gelmediği anlaşılmaktadır. İki ayrı kelimedden oluşan "müdevver salar" ifadesinin ilk kısmı "yuvarlak" anlamına gelen Arapça; ikinci kısmı ise "komutan veya karargah" anlamına gelen Pehlevi bir ifadedir. Dolayısıyla bu kavram olsa olsa "yuvarlak karargah" anlamına gelebilir. Şayet Meyafarikin'e bir dönem "Yuvarlak Karagah" dendiği doğru ise, bu durumda söz konusu şehir, önceleri askeri bir karargah iken, zamanla sivil karakter kazanmıştır. Ancak mantık yürüterek geliştirdiğimiz bu teorinin de "müdevver salar"ın nasıl form değiştirerek "Meyafarikin" şekline dönüştüğünü izah etmeye yeterli olmadığı ortadadır.

Diğer iddialara gelinece; ifadenin ilk kısmının "meya, meyan ve meyanci" kelimelerine benzerliğinden hareketle Farsça'dan alınmış olabileceği şeklindeki tez de tutarlı görünmemektedir. Zira bu kent Sasanilerden ziyade Aramî kültür havzası içerisinde yer almaktadır. Bu durumda da şehrin adının Aramca kökenli lisanlardan, Süryanca veya Arapça'dan, alınmış olması daha mantıklı gibi görünmektedir. Zaten -Erzen, Re'su'l-Ayn, Hısn Keyfa- gibi çevredeki kentlerin isimleri de bu lisanlardan alınmıştır. Bu durumda "Meyafarikin" in adını, dağları yarıp gelen, yanı başındaki Batman Çayı'ndan almış olması daha makul gibi görünmektedir. Zira "Maya Farikin" Arapça'da "Dağları yarıp gelen su" anlamına gelmektedir. Öyle görünüyor ki bu isim daha sonra Ermeniceye Moufarkin şeklinde geçmiştir.

A.Kuruluşu

Meyafarikin'in ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hususunda Coğrafya kitaplarında birbirinden farklı rivayetler yer almaktadır.

1-Yakut tarafından aktarılan bu rivayetlerin ilkinde göre şehir Sasani hü-

kümdarı Enuşirvân döneminde kurulmuştur.

2-Keza Yakut tarafından aktarılan bir başka rivayete göre ise Sasani hükümdarı Perviz döneminde kurulmuştur.

3-Yakut tarafından aktarılan üçüncü bir rivayet ise yukarıdaki rivayetlerin ikisini telfik etmekte ve şehrin taştan yapılan kısmının Enuşirvân; kerpiçten yapılan kısmının ise Perviz döneminde inşa edildiğini iddia etmektedir.

4-Yakut, Batlamyus'a dayanarak Meyafarikin'in kurulduğu yerde geçmişi milattan önceye dayanan büyük bir köyün bulunduğunu, halkının Hristiyanlığı ilk benimseyenler arasında yer aldıklarını, söz konusu köyde inşası Hz. İsa dönemine dayanan bir de kilisenin mevcut olduğunu aktarmaktadır. Şayet bu rivayet doğru ise Meyafarikin şehri daha sonra kurulmuş olmasına rağmen, kurulduğu yerde geçmiş milattan önceye dayanan bir yerleşim birimi bulunmaktaydı.

5-Bu rivayetleri aktaran Yakut söz konusu rivayetleri de zımnen değerlendirmekte ve ez-Zic adlı eserin yazarını da yanına alarak Meyafarikin şehrinin Bizanslılar tarafından kurulduğu sonucuna varmaktadır.⁴ Bu tercihinin şehrin Doğu Roma imparatorluğunun egemen olduğu bölgede yer almasıyla desteklemektedir.

Yakut tarafından "Meyafarikin isminin kökeni" hakkında yukarıda aktarılan bilgiler ile bu verileri bir arada değerlendirdiğimizde adı geçen şehrin II. Şapur döneminde, yani miladi dördüncü asırda kurulduğu sonucuna varılabilir. Bununla birlikte yukarıdaki rivayetleri telfik etmek de mümkündür. Zira Enuşirvan ve Perviz dönemlerinde Sasaniler ile Bizans arasında meydana gelen savaşlar esnasında, Meyafarikin'in birkaç kez el değiştirdiği bilinmektedir. Bu el değiştirmeler esnasında Sasaniler tarafından şehirde yürütülmesi muhtemel imar faaliyetleri, böylesi bir iddiayı besleyebilecek güçtedir.

B. Meyafarikin'in İslam Topraklarına Katılışı

Yakut el-Hamevi Mucemu'l-Buldan adlı eserinde Meyefarikin'in İslam topraklarına katılımı hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgilere göre, 17/638-9 yılında cereyan eden Amevas veba salgınında birçok asker ile birlikte komutanları Ebu Ubeyde de şehit olunca Hz. Ömer bölge komutanlığına İyad b. Ğanm'i atadı. İyad, yöredeki şehirleri birer birer fethettikten sonra Meyafarikin'e geldi, burayı bir rivayete göre unveten, diğer bir rivayete göre ise sulh ile İslam topraklarına kattı. Varılan fetih anlaşmasına göre yıllık toplam 50.000 dinar verilmesi kararlaştırıldı. Bu para Meyafarikinlilere taksim edilince her birine bir rivayete göre dört dinar; bir başka rivayete göre ise iki dinar düşüyordu. Bu paranın yanı sıra her birinin ayrıca bir kafız buğday, bir mudd yağ, bir mud sirke, bir mud bal ve müslümanları üç gün ağırlaması gerekiyordu.⁵

Yakut el Hamevî şehrin Müslümanlar tarafından fethini anlatırken bir başka rivayet daha aktarmaktadır. Bu ikinci rivayete göre ise şehir Halid b. Velid ile Eşter en-Nehaî tarafından fethedilmiştir. Ancak konu ile ilgili yapılan araştırmalar dikkate alındığında ilk bilgilerin daha doğru olduğu görülmektedir.

Coğrafya kitaplarında şehrin fethinden Mervaniler dönemine kadar olan ara dönemi hakkında ciddi bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Mervailer döneminde özellikle de burayı 438/1046-7 yılında ziyaret eden Nasır Hüsrev'in aktardığı bilgiler ışığında önemli malumata sahibiz. Nasır, Meyafarikin'i ziyaret ettiğinde şehir o tarihte yüz yaşında olan Şubluddevle lakaplı Ebu Nasr Ahmed adındaki Mervanî hükümdarı tarafından idare edilmekteydi. Bu dönemde Mervailerin başkenti olan Meyafarikin, buraya dört fersah mesafede inşa edilen ve "Nasriyye" adı konan şehre taşınmak üzereydi.⁶ Mervani hükümdarı Ebu Nasır'ın projesi olan bu taşınma işleminin başarılı olmadığını sanıyoruz. Zira muahhar kaynaklarımızda Nasriyye hakkında bir bilgi yer almamaktadır. Belki de şehir kurulmuş, ancak taşınılmamıştır. Bununla birlikte günümüz Silvan'ına balı Nasriyye adında bir köy bulunmaktadır. Bu köyde yapılacak olan saha araştırması buranın adı geçen yerleşim birimi ile aynı yer olup olmadığını; şayet aynı yer ise hangi tarihi yapıları barındırdığı ortaya çıkacaktır.

C. Meyafarikin'in İdari Yapısı

Coğrafya kitaplarında Meyafarikin'in Doğu Roma ve Sasani dönemindeki idari yapısı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İslam dönemine gelince; el-Cezire bölgesinin diğer kentleri ile birlikte, Hz. Ömer'in komutanı İyad b. Ganm tarafından İslam topraklarına katılan Meyafarikin,⁷ bölgenin idari merkezi olan Musul'dan yönetilmekteydi. Ermeniye Eyaleti'nin oluşmasından sonra bir dönem oraya bağlandığı iddia edilmesine rağmen,⁸ coğrafyacıların kahir ekserisi Meyafarikin'i el-Cezire bölgesinin içerisinde değerlendirmişlerdir. Tek farkla, ikiye bölünerek idare edilmekte olan el-Cezire bölgesinin hangi kısmında kaldığında ihtilaf etmişlerdir. Örneğin ünlü coğrafyacı Makdisî, Amid, Hısn Keyfa, el-Far ve Haziye gibi kentlerle birlikte Diyar-ı Bekr'in bir parçası saymaktadır.⁹ Yakut el-Hamevî de onunla aynı kanaattedir.¹⁰ Muhtemelen de bu bilgileri ondan almıştır. Şehirle ilgili ayrıntılı bilgi vermeyen Bekrî de buranın Diyar-ı Bekr bölgesinin meşhur yerleşim birimlerinden birisi olduğunu söyleyerek Makdisî'ye katılmaktadır.¹¹ İbn Hurdazbih,¹² Kudame b. Cafer¹³ ve İbnu'l-Fakih¹⁴ ise onların aksine Meyafarikin'i, Nusaybin, Erzen, Amîd, Resu'l-Ayn ile birlikte Diyarı Rabia içerisinde saymışlardır.

Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia isimlendirmesine gelince; her iki isimlendirme de İslam'ın ilk yıllarındaki fetih hareketleri dönemine dayanmaktadır.

Fetihler esnasında Arapların ünlü kabilesi Rebia, Diyarı Rebia'ya; Bekr b. Vâ-il ise kendi adıyla anılacak olan Daiyar-ı Bekr'e yerleşmiştir. Bölge bir süre sonra bu iki kabilenin adıyla anılmıştır. Diyar-ı Rabia ifadesi zamanla unutulurken, Diyar-ı Bekr ise asıl ismi Amid olan ünlü kentimiz Diyarbakır'a özel isim halini alarak varlığını devam ettirecektir.

D. Fiziki yapısı

Meyafarikin'in fiziki yapısı ve şehir dokusu ile ilgili coğrafya kitaplarında sınırlı bilgiler yer almaktadır. Şimdi bu bilgilere sırasıyla göz atalım

a-Kale: Coğrafya kitaplarına göre Meyafarikin'in muazzam bir kalesi bulunmaktaydı. Yakut'un aktardığı bir rivayete göre kaleşinin muhkemliğinden dolayı kuruluşundan 620/1223-4 yılına kadar zorla hiç fethedilmemiştir. Onun verdiği bilgilere göre kale Kostantin döneminde inşa edilmiştir.¹⁵ Kale surlarının üzerinde kuruluş döneminde her birinin Kostantin'in vezirlerinden biri tarafından inşa edilen üç adet burc (Burcu'r-Rumiyye, Burcu Biat ve Burcu'l-Akabe) bulunuyordu. Sonradan bu burçlara Ali b. Vehb tarafından inşa edilen er-Raviyye burcu ilave edilmiştir. Adı geçen burç, Yakut döneminde Ali b. Vehb Burcu olarak anılmaktaydı. Marangozlar Hamamı'nın tam karşısında, tepenin alt kısmında yer alan ve yuvarlak olarak inşa edildiği ifade edilen Biat Burcu, Yakut döneminde yıkık vaziyette idi. Sonradan ilave edildiği anlaşılan "Babu Rabad Burcu" ise kalenin önemli burçlardan biri olduğu kaydedilmektedir. Bu burçların dışında üzerinde büyükçe bir ayna yer alan ve güneş doğduğu zaman ışınlarını uzaklara kadar yansıtan Mir'at Burcu (ayna burcu)'nun da sonradan inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yakut, söz konusu aynaları tutan demirlerin kendi dönemine kadar varlığını koruduğunu söylemektedir. Sonradan kurulan burçların bir diğeri ise "Hükümdar Burcu" idi.¹⁶

Meyafarikin'in bu önemli kalesinin sekiz kapısı bulunuyordu.

1-Henazir kapısı olarak da bilinmekte olan Erzen kapısı

2-Mir'at ile Tebbalin burçları arasında yer alan ve üzerinde hükümdar ile annesinin adlarının yazılı olduğu doğudaki Kulunc Kapısı

3-Hükümdar Burcu'nun altındaki Şehve Kapısı

4-Erzen yönündeki Rabad Kapısı

5-Batıda bulunan ve üzerinde mutluluk ile hüznü temsilen oynayan bir delikanlı ile kafasının üzerinde kaya bulunan bir adamın resmedildiği Ferah ve Çam kapısı (bu kapı Yakut el-Hamevi döneminde Eski Saray kapısı olarak isimlendiriliyordu)

6-Güneyde, Meydanın aşağı tarafında suyun dışarıya aktığı bölgede yer alan kapı

7-Seyfuddevle¹⁷ tarafından yaptırılan, eski saraya açılan güneydeki Babu'l-Meydan (Meydan Kapısı).¹⁸ Yakut sekizinci kapının adını vermemektedir.

Ancak Meyafarikin'i gören, şehri gezerek bilgi veren İbn Şeddâd, buraya geldiğinde Babu Cedid, Babu Rabaz, Babu Muhdese, ve Babu Cenub dışındaki kapıların kapatılı olduğunu söylemektedir.¹⁹

Kalede kullanılan malzemeye gelince İbn Havkal'in mustansihu kalenin taştan inşa edildiğini ve son derece muhkem olduğunu söylerken, burayı hicri 438/1046 yılında ziyaret eden Nasır Hüsrev ise onun eksik bıraktığı bilgileri tamamlamakta ve şöyle demektedir: "Şehre ak taşlardan büyük bir kale yapmışlardı. Her taş beşyüz batman ağırlığında idi. Her elli arşınlık yere yine bu beyaz taşlardan büyük burçlar kurulmuştu. Bütün kale bedenlerinin üzerine öyle mazgallar yapmışlardı ki görsen bu gün ustasının elinden çıkmış gibi idi. Şehrin batı tarafında bir kapısı vardı. Kapının konması için taş kemerde büyük bir oyuk açılmış ve oraya üstünde hiçbir tahta parçası bulunmayan demir kapı bir konmuştu".²⁰

Kazvini de kalenin Marrusa tarafından inşa edildiğini söyleyerek Roma Dönemine ait olduğunu kabul etmektedir. Yakut tarafından aktarılan bilgileri doğrulayan Kazvinî, kalenin muhkem olduğunu sekiz giriş kapısının bulunduğunu söylemekte bunlardan Babu's-Şehve ile Babu'l-Ferah ve'l-Ğam'ın adlarını zikretmektedir.²¹ Kazvinî kalenin burçlarında da bahsetmektedir. Ona göre şehrin batı tarafından Ali b. Vehb adıyla anılan bir burç bulunmaktaydı. Bu burcun üzerine büyükçe bir haç yerleştirilmişti. Haçın yönü Kudus'e bakıyordu.²² Meyafarikin kalesinden bahseden coğrafyacılar-
dan bir başkası ise Makdisî'dir. O ayrıntı vermeksizin şehrin muhkem bir kalenin olduğunu söylemekle yetinmektedir.²³

Kale bir hendek tarafından da desteklenmiş idi. Söz konusu hendek Seyfuddevle'nin ölümünden sonra kız kardeşinin çabaları ile kazılmıştır.²⁴ Anılan hendek Meyafarikin surları etrafında kazılan ilk hendek olarak bilinmektedir.

Meyafarikin'in diğer doğu kentleri gibi yuvarlak bir şehir yapısına sahip olduğu, merkezinde saray, meydan, Pazar ve mabed ile emirlik hamamı gibi İslam kentlerinin merkez unsurlarının yer aldığı anlaşılmaktadır. Şimdi bu merkez unsurlar ile diğer unsurlara bakalım:

b-Saray: Coğrafyacıların verdiği bilgilere göre şehirde iki saray vardı. Bu saraylardan ilki, yani Hamdani hükümdarı Seyfuddevle tarafından inşa edilmiş olanı, şehrin meydanına açılıyor ve "Eski Saray" olarak isimlendiriliyordu.²⁵

Meyafarikin'deki ikinci saray ise Mervaniler dönemine ait idi. Muhdese mahallesinde olduğunu bildiğimiz bu sarayın mimari özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak inşa kitabesini gören İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilere göre; saray Nasruddevle tarafından 403/1012 yılın-

da inşa edilmişti. Sarayın etrafı bahçe haline getirilmiş, içine kadar da içme suyu bağlanmıştı.²⁶

c-Camiler: Coğrafya kaynakları Meyafarikin'de Cuma namazı kılınan üç ayrı caminin bulunduğunu belirtmektedirler.

1-Ulu Cami: 438/1046 yılında Meyafarikin'i ziyaret eden ünlü seyyah Nasır Hüsrev, şehrin merkezinde bulunan ulu cami hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. "Meyafarikin'in bir camisi vardır ki anlatmaya kalksam uzun sürer. Orada 40 tuvaleti bulunan bir abdesthane yapmışlardı. İki büyük ırmak abdesthanelere akıyordu. Bu ırmaklardan biri abdest almak için kullanılıyordu. Diğeri işe yeraltından akmakta, pislikleri ve tuvalet çukurlarını temizlemekteydi."²⁷ 534/1139 yılında o bölgeyi gezen İbn Havkel'in Suretu'l-Arz adlı eserinin müstansihu, "Meyafarikin'de iyi bir cami vardır" diyerek Nasır Hüsrev'i desteklemektedir.²⁸ Muahhar kaynaklardan İbn Şeddâd ise caminin tarihçesi hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Ona göre minaresi Ahmet b. İsa b. Şeyh tarafından inşa edilmişti. Baninin adı minarenin kitabesi üzerinde bulunuyordu. Bu kitabe 273/886 tarihli idi. Yine onun verdiği bilgilere göre camiye gelen kanalların ikisi de Nasıruddevle'nin izni ile Ebubekir b. Cerra adında Meyafarikinli bir tüccar tarafından yaptırılmıştı. 50.000 dinara mal olan bu kanal, Ebûbekir'in evinin önünden geçtiği halde; suya ihtiyacı olmasına rağmen, kendi menfaati için suyu getirdiği söylenmesin diye faydalanmamıştır.²⁹ Adı geçen caminin maksuresi ise Abbâsî Halifesi el-Muktedir'in valilerinden Mübarek b. Meymun b. Halil tarafından hicri 298/910 yılında inşa edilmişti. İbn Şeddâd Meyafarikin'e geldiğinde söz konusu maksureyi ve kitabesini görmüş olup bu bilgileri incelediği kitabeden aktarmaktadır.³⁰

2-Kalenin Dışındaki Cami: Nasır Hüsrev şehrin merkezi (Şehristan)nde yer alan yukarıdaki camiden başka, şehir surlarının hemen dışında kervansaray ile pazarın bulunduğu bölgede ikinci bir caminin daha bulunduğunu söylemekte, bu camide de Cuma namazlarının kılındığını ilave etmektedir.³¹

3-Yine Nasır Hüsrev, Meyafarikin hükümdarı Ebu Nasr Ahmed tarafından kalenin kuzeyinde inşa edilen "Muhdese" mahallesinde de Cuma namazı kılınan bir caminin olduğunu belirtmektedir.³² İbn Şeddâd bu caminin 423/1031 tarihinde ibadete açıldığını söylemektedir.³³

4-Beni Mervan Camisi: Bu cami Suku Hayl (At Paza)'nın hemen yanında bulunuyordu.³⁴

5-er-Razi Camisi: Bu Camii eski olmakla birlikte Nasıruddevle tarafından yıkılarak yeniden inşa edilmiş, bir de minare ilave edilmiştir.³⁵

Meyafarikin'de içinde Cuma namazı kılınabilen bu büyük mabedler dışında; mescit ve namazgahların da bulunduğu bilinmektedir. Nitekim İbn Şeddâd bunların sayısının ikiyüzün üzerinde olduğunu söylemektedir ki bu-

yük bir ihtimalle bu rakam onun Meyafarikin'i ziyaret ettiği döneme aittir.³⁶

2-Kilise: Şehrin içerisinde büyükçe bir kilise mevcuttu. Miladi üçüncü asırda inşa edildiği ifade edilen bu kilise on sekiz yılda tamamlanmıştır. Kubbeli olduğu olduğu söylenen kilisenin üzerinde de aynen Ali b. Vehb burcunun üzerindeki haç gibi yönü Kudüs'e bakan bir haç bulunmaktaydı. Yakut, her iki yapının haçının aynı usta tarafından yapıldığını söylemektedir. Aziz Butros ile Aziz Pavlos'un adıyla anılan bu kilisenin şehrin tam neresinde yer aldığı Yakut tarafından anlatılmazken,³⁷ söz konusu eksiklik Kazvinî tarafından tamamlanmaktadır. Nitekim o adı geçen kilisenin Yahudi sokağı (Zukaku Yahud)da yer aldığını söyledikten sonra kalıntılarının yaşadığı döneme kadar varlığını koruduğunu ilave etmektedir. İçi mermerle kaplı olan kilisede, bir cam şişenin içerisinde Yuşa (as)'a ait olduğu varsayılan kan bulunuyordu. Bu iddiaya göre söz konusu kan tüm dertlere, özellikle de alaca hastalığına, deva idi.³⁸ Kazvinî'nin aktardığı bu bilgiler Yakut tarafından da zikredilmektedir. Ancak Yakut yukarıdaki bilgileri Marrusa tarafından inşa edilmiş olan Manastır için aktarmaktadır.

a-Toma Manastırı: Makdisi'ye göre şehre bir fersah mesafede olup burada Havarilerden Yabus yatmakta idi.³⁹ İbn Şeddâd ise Meyafarikin'de Hz. İsa döneminde inşa edilen bir kilisenin varlığından bahsetmektedir.⁴⁰ Dolaşısıyla onun söylediği kilise bu manastır olmalıdır. Şayet bu bilgiler doğru ise Meyafarikin, Hristiyanlığın yayıldığı ilk yerleşim birimlerinden biridir.

b-Ubbâd Dağı Manastırı: Şehrin yakınlarında üzerinde birkaç tane manastır bulunduğu için Ubbad (adidler/ibadete düşkün kimseler) dağı adını alan dağda yer alan manastırların etrafı surlarla çevrilmişti.⁴¹ Bu manastırların çan seslerinden rahatsız olan Melikşah'ın Meyafarikin valisi tarafından yıktırıldığı ifade edilmektedir.

c-Pazar, Kervansaray: Nasır Hüsrev'in verdiği bilgileri esas aldığımızda Meyafarikin'de birden fazla pazarın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu pazarlardan ilki Şehristan bir başka ifade ile Meyafarikin'in merkez bölgesinde yer alırken ikincisi kalenin dışında; üçüncü pazar ise sonradan kurulduğu ifade edilen "Muhdese" mahallesinde yer almaktaydı. Bu mahallede ayrıca kervansaray ve hamam da vardı.⁴²

d-Hamamlar: Meyafarikin'de birçok hamam bulunmaktaydı. İsimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır: Şehir merkezinde yer alan Hamamu Necârîn (Marangozlar Hamamı),⁴³ Nasıruddevle tarafından inşa edilen ve bir çok vakfı da bulunan Akabe Hamamı,⁴⁴ Caminin hemen bitişiğindeki Hamamu Kadı (Kadı Hamamı), Mervanî Sarayının alt kısmında bulunan Hamamu Said'in yanı sıra Hamamu Akebe, Hamabu Hattabin (Oduncular Hamamı), Hamamu Uzec, Hamamu'l-Cedid, İbn Fuka'i tarafından inşa edilen Hamamu Huzeyme. Bu hamamların dışında Rabaz'da biri Hamau Hanbas, diğeri ise Hamamu Cevze olmak üzere iki hamam daha bulunmaktaydı.⁴⁵

Bunların dışında, Muhdese mahallesinde de bazı hamamların bulunduğu aktarılmaktadır.

e-Köprü: İbn Şeddâd Nasirudevle'nin Tellu Bunân üzerinde bir köprü yaptırdığını söylemektedir.⁴⁶ Bilindiği gibi Meyafarikin'de bir akarsu bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu köprünün onun tarafından şehre getirilen içme suyu kanallarının birinin üzerinde inşa edildiğini sanıyoruz.

f-Meydan: Meyafarikin Meydanı 450/1050 yılında Nasiruddevle'nin kızı tarafından yaptırılmıştır. İbn Şeddâd'ın Sit el-Melik (Seyyide el-Melik) şeklinde kaydettiği bu hanım, meydanı bitirdikten sonra babasının mezarını buraya nakletmiştir.⁴⁷

g-Mayafarikin Hapishanesi: Nasiruddevle döneminde Meyafarikinde bir Hapishane bulunmaktaydı.⁴⁸

h-İçme Suyu: Makdisî içme suyunun kuyular ile akarsulardan sağlandığı hakkında verilen eksik bilgi⁴⁹ İbn Şeddâd tarafından tamamlanmaktadır. İbn Şeddâd, Meyafariklilerin önceleri kuyu suyu içtiklerini, ancak Seyfuddevle'nin Re'sul Ayn'dan kanallarla şehre içme suyu getirdiğini söylemektedir. Bu kanalların ilk içme suyu kanalları olduğunu söylemesi ise daha sonraki dönemlerde de bazı kanalların açıldığını akla getirmektedir.⁵⁰

E- Demografik yapısı

Coğrafya kitapları Meyafarikin'in nüfus dokusu ve oranı hakkında suskundurlar. Ancak satır arası bilgilerden hareketle bazı sonuçlara ulaşılabilir. Örneğin Yakut fetih esnasında 50.000 dinarlık bir cizye anlaşması yapıldığını, her bir Meyafarikinliye dört veya iki dinar düştüğünü söylemektedir. Bilindiği gibi İslam hukukuna göre kadın, çocuk, yaşlı ve din adamlarından cizye alınmazdı. Dolayısıyla, ikinci raivayeti esas alarak, yukarıdaki rakamı dörde böldüğümüzde, o dönemde Meyafarikinde eli silah tutan 12.500 erkeğin yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Bunların eşleri, çocukları ve anne babalarını dikkate aldığımızda, Meyafarikin'in nüfusunun Hz. Ömer döneminde, Müslümanlar ve diğer dinlerin din adamı sınıfı istisna, yetmiş bin civarında olduğu anlaşılmaktadır. Birinci rivayeti esas aldığımızda ise bu rakam birkaç katına çıkmaktadır.

Hicri dört, beş ve altıncı yüzyıllarda ise Meyafarikin nüfusunun üç önemli kümeden oluştuğu ifade edilmektedir:Söz konusu dönemde şehrin kahir ekserisini müslümanlar oluşturmaktaydı. Zira bunların birden fazla mabetleri mevcuttu. Şehrin ikinci önemli kitlesini, hem şehirde kiliseleri bulunan hem de şehrin etrafında manastırları var olan Hristiyanlar oluşturmuyordu. Bu iki asıl kümenin yanı sıra Meyafarikin'de Yahudilerin de yaşadığı anlaşılmaktadır. Yahudilerin şehir merkezinde kendi adlarıyla anılan bir mahalleleri ve bu mahallede bir de mabetleri bulunuyordu. Muahhar kaynaklardan

Hristiyan nüfusun homojen bir yapıya sahip olmadığı, Ermeni ve Süryani-lerden oluştuğu anlaşılmaktadır.⁵¹

Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşah'ın Meyafarikin valisi Kavvâmu'l-Mulk Ebu Ali el-Belhî'nin çan sesinden rahatsız olduğu için yıktırdığı kiliseyi istisna tutacak olursak⁵² Meyafarikin'de yaşayan Müslümanlar ile onların haki-miyetindeki zımmiler arasında ciddi sayılabilecek çekişmelerin gözlenme-mesi de dikkat çekicidir.

F-İlim Kültür hayatı

1-Dini İlimler: Meyafarikin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra pozitif bilimlerin yanı sıra İslami ilimlerde de önemli gelişmelerin kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Makdisî'nin de beyan ettiği gibi dönemin büyük ilim merkezleri ile mukayese edildiğinde biraz sönük kalan bir ilim kültür hayatı olsa da⁵³ birçok ilim adamı yetiştirdiği bilinmektedir. Kuşkusuz adı geçen şehrin dini ve edebi ilimlerde kendisinden söz ettirecek noktaya gelişinde Meyafarikin müftü ve hatibi Hasan Keyfli ünlü edebiyatçı Yahya b. Selame b. el-Hüseyn (ö.551/1156 h.);⁵⁴ yine Abdullah Muhammed el-Kazerunî ve onun talebesi, bir dönem Vasıt kadılığı da yapacak olan Ebu Ali Hasan b. İbrahim b. Ali b. Berhun el-Farikî;⁵⁵ keza 480/1087 lerde burada bir ders halkası bulunan Ebu'l-Mehâsin er-Ruyanî'nin hocası Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. Muhammed el-Farisi⁵⁶ gibi ilim adamlarının gayretleri etkili olmuştur.

Kendisi de bir coğrafyacı olan Zehebî, memleketi Meyafarikin hakkında el-Emsâr zevatu'l-âsâr adlı eserinde hiç bahsetmese de Siyer a'lâm en-nubela'sında burada yaşayan bir çok bilginin biyografilerini vererek şehirde, özellikle de hicri dört ve beşinci asırdaki canlı ilim kültür hayatının bulunduğu-nu anlamamıza katkı sağlamaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Divanu'l-hamd ve'l-vaizin adlı eserin yazarı aynı zamanda da Seyfuddevle Hamdanî tarafından hatipliğe atanan İbn Nubate (ö.374/984);⁵⁷ Meyafarikin kadılarının dan İbn Münzir (ö.411/1020),⁵⁸ Mervani hükümdarı Ahmed b. Mervan'ın veziri ünlü şair edib, belağatçı, feseveci, Muhtasar ihlasu'l-mantık adlı eserin de yazarı ve aynı zamanda da devlet adamı İbnu'l-Mağribî (ö.418/1027),⁵⁹ Kitabü'l-elğaz'ın yazarı el Farikî (ö.480/1087), el-Mustazherî fi'l-mezhep adlı eserin yazarı ünlü Şaffi bilgin eş-Şaşı (ö.507/1113)⁶⁰ Meyafarikin ulemasından sadece bir kaçıdır. Bu alimlerden eş-Şaşı İmam Gazzali'den sonra bir dönem Bağdat Nizamiye Medresesi'nin de hocalığını da yapmıştır.

Medreseleri:

İbn Şeddâd, Meyafarikin'i ziyaret ettiğinde burada üç tane büyük medrese bulunmaktaydı. Bu medreseler:

- 1.Hanefi Medresesi: Bu medrese Şihabuddin el-Ğazi tarafından yaptırılmıştı.
- 2.Hanbeli Medresesi: Bu Medrese caminin hemen yanında bulunmaktaydı.

3.Şafii Medresesi: Bu medrese İbn Feka'i olarak meşhur olan Fahrettin b. Osman tarafından inşa edilmişti.⁶¹

H-Meyafarikin Beytu'l-Hikmesi (Hizanetu'l-Mağribî)

Beytu'l-Hikme Harun er-Reşid tarafından Bağdat'ta kurulan ve oğulları Emin ile Me'mun tarafından geliştirilen bilim merkezine verilen özel bir isimdir. Meyafarikin'deki kurum için bu ismi kullanmak aslında bir anakronizmdir. Ancak Meyafarikin'deki müesseseye bundan daha iyi bir isim bulmak da zor görünmektedir. Çünkü Meyafarikin'deki bu kurum Bağdat Beytu'l-Hikmesi örnek alınarak oluşturulmuştur. Zira Abbasi vezirlerinden İbnü'l-Mağribî (ö.418/1027) Bağdat'tan ayrılıp Meyafarikin'e yerleştikten sonra Mervanî hükümdarı Ahmed b. Mervan tarafından vezir olarak görevlendirilince ilk yaptığı icraatlardan biri Bağdat Beytu'l-Hikmesi'nin bir benzerini Meyafarikinde kurmak olmuştur. Bu vesile ile Bağdat'ta yaşayan Cündi-şapurlu ünlü Buhtişu' ailesinden Ebu Said Haris b. Buhtişu'u Meyafarikin'e davet ederek ona bir bimaristan kurdurmakla kalmamış, bimaristanın hemen yanı başına bir de kütüphane inşa ettirmiştir. Bu müesseselerin kendi kendine yetmesi için de birçok vakıf da bağlamıştır.⁶²

Hizanetu'l-Meğribî olarak şöhret kazanan bu müessesedeki özellikle tıp ve felsefe ile ilgili kitaplar İstanbul'a gönderilen şahıslar tarafından toplanarak getirilmiştir.⁶³ Elimizde yeterli veri olmamasına rağmen Bağdat Beytu'l-Hikmesindeki yapıdan hareketle burada da bazı çeviri hareketlerinin olduğunu, farmakoloji labratuvarının bulunduğunu, bimaristanda aynı zamanda tıp eğitiminin de verildiğini çıkarmak mümkündür.⁶⁴ Bu müessesenin Mağribî'nin ölümünden sonra kütüphane şeklinde varlığını uzun süre devam ettiği anlaşılmaktadır. İbn Hallikan'ın verdiği bilgilerden müessesenin Meyafarikin'in Ulu Camii'nin yanında olduğu anlaşılmaktadır. Hatta zamanla buranın kitapları Caminin içine taşınmış vaziyettedir.

İbn Hallikan'nın verdiği bilgilere göre Meyafarikin'de bu kütüphaneden başka ikinci bir kütüphane daha bulunmaktaydı. O, Ebu Nasr Ahmed b. Yusuuf es-Selikî'nin hayatını anlatırken onun Meyafarikin hükümdarı Ebu Nasr Ahmed'in⁶⁵ şairi ve katibi olduğunu, büyük bir kütüphanesinin bulunduğunu bu kütüphanesini Meyafarikin camisi ile Amid (Diyarbakır) camisine bağışladığını söylemektedir. İbn Hallikan bu kitapların kendi yaşadığı döneme kadar adı geçen caminin kütüphanesinde korunduğunu ve "Kutubu Menaziri" adıyla anıldığını söylemektedir.⁶⁶

I- Ekonomik hayatı

Coğrafya kitapları Meyafarikin ekonomisi hakkında kısa bazı bilgiler sunmaktadır, şimdi bu bilgilere bir göz atalım.

1-Himyerî'nin aktardığı bilgilerden anladığımız kadarıyla Meyafarik'in el sanatları hususunda döneminin en önemli merkezlerinden biri idi. Hatta o Meyafarik'in'de yapılan el sanatı ürünlerinin yörede eşi ve benzerinin bulunmadığını iddia etmektedir.⁶⁷

2-534/1139 yılında Meyafarik'in'e gelen İbn Havkal'in Suratu'l-Arz'ının müstensihî yörede bolca meyve ağacının yer aldığını, yeşillik olduğunu ve akarsuyun bulunduğunu söylemektedir.⁶⁸ Bu ifadeler Meyafarik'in bölgesinin söz konusu tarihteki en önemli gelir kaynağının tarım olduğunu gösterdiği gibi burada önemli miktarda gelir de sağlandığını akla getirmektedir. Nitekim İbnu'l-Fakih, Meyafarik'in kendi yaşadığı dönemde devlete yılda 865.000 dirhem haraç ödediğini söylemektedir.⁶⁹

3-İbn Havkal tarafından kullanılan "pazarı dardır" ifadesinden canlı bir ticari hayatın olmadığını anlamak da mümkündür. Makdisî de, buradaki ticari yaşamdan bahsetmemekle beraber, "bostanın bulunmadığını söylemesi" İbn Havkal'i destekler gibi görünse de⁷⁰ Kudame b. Cafer'in "Meyafarik'in Abbasîler döneminde yılda 4.100.000 dirhem vergi ödemekteydi" ifadelerinden tam tersini anlıyoruz.⁷¹ Zira bu önemli rakamlar Meyafarik'in zengin bir şehir olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Sonuç: Görüldüğü gibi, merkezi unsurlarda yer alan saray, meydan ve camisiyle tipik bir İslam kenti özelliklerine sahip olan Meyafarik'in hakkında coğrafya kitaplarında önemli bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler muahhar seyahatnameler ve diğer kaynaklarla bir arada değerlendirildiğinde şehrin tarihine önemli katkılar sağlayacaktır. Beni sabırla dinlediğiniz için hepinize saygılar sunuyorum.

NOTLAR

2 Bkz. Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud el- Kazvini, *Asâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, Beyrut trs, 565; ayrıca bkz. İbn Şeddâd, İzzuddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, el- A'lâk el-hatîre fi zikri umerai's-Şam ve'l-Cezîre, (thk.Yahya Zekerîya Abbâre), Dî-meşk 1978, III, 283.

3 Gay Le Strange, 119.

4 Bkz. Yakut, Buldan, V, 236.

5 Bkz. Yakut, Buldan, V, 238.

6 Gay Le Strange, *Coğrafyaya Serzeminhayı Şarki* (The Land of Calihps) (Farsça'ya trc: Mahmud İrfan), Tahran 1337, 120.

7 Bkz. Belazurî, *Futuhu'l-Buldân*, (trc: Mustafa Fayda), Ankara 1987, 251.

8 Bkz. Muhammed b. Abdülmünim Kitâbu ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut 1980, 567.

9 Bkz. İbnu'l-Beşârî el-Makdisî, *Ahsenu't-tekasim fi ma'rifetu'l-ekâlim*, (thk. Muhammed Mahzum), Beyrut 1987, 122.

10 Bkz. Yâkût el-Hamevî, Şihabuddin Ebî Abdullah b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Beyrut 1979, V, 273.

11 Bkz. Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî, *Mu'cem ma'sta'cem*, I-IV, (thk.Mustafa es-Seka)

Beyrut 1983, III/IV, 1286.

- 12 Bkz. İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Abdullah, el-Mesalik ve'l-memâlik, Leiden 1889, 95.
- 13 Bkz. Kudame b. Cafer, Kitabu'l-harac, 246. (İbn Hurdazbih ile bir arada basılmıştır)
- 14 Bkz. İbnu'l-Fakih, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedanî, Kitabu'l-buldân, (thk. Yusuf el-Hâdî), Beyrut 1996, 180.
- 15 İbn Erzak ise bu kalenin hicri 374 yılında Ebu'l-Fâris tarafından onarıldığını söylemektedir. Bkz. İbn Erzak el-Fârikî, Tarihu'l-Fârikî, (Tahk: B.A.L. Avâd) Daru'l-Kutub el-Lubnânî, Beyrut 1974, 52.
- 16 Bkz. Yakut, Buldan, V, 237; ayrıca bkz. İbn Şeddâd, III, 284 vd.
- 17 Meyafarikin Seyfuddevlenin önem verdiği kentlerden biridir. Zira o burada doğmuş hatta 356/956 Halep'te ölmüş olmasına rağmen buraya gömülmeyi vasiyet etmiştir. Vasiyeti gereği cenazesi Meyafarikin'e taşınarak annesinin kabrinin yanına defnedilmiştir. Bkz. İbn Hallikan, III, 405; Zehebî, Siyer A'lam en-Nubela, I-XXV, (thk: Şuayb Arnavud), Beyrut XIV, 189.
- 18 Bkz. Yakut, Buldan, V, 237. Kale ve kapıları ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Şeddâd, III, 283 vd.
- 19 Bkz. İbn Şeddâd, III, 285.
- 20 Bkz. Bkz. Nasır Hüsrev, 11.
- 21 Bkz. Kazvini, 565.
- 22 Bkz. Kazvini, 565.
- 23 Bkz. Makdisi, 124.
- 24 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.
- 25 Bkz. Yakut, V, 237.
- 26 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.
- 27 Nasır Hüsrev, Sefernâme, (Çev.: Abdulvahhâb Tarzî), İstanbul 1985, 11.
- 28 Bkz. İbn Havkal, 202. İbn Havkal'ın kitabını istinsah eden şahıs, adını zikretmeden esere bazı eklemelerde bulunmuştur. Elimizdeki eser orijinali Paris'de bulunan bu nüsha esas alınarak yayınlanmıştır. Esere bakıldığına, aslında İbn Havkal'ın Meyafarikin hakkında bilgi vermediği anlaşılmaktadır. Fakat müstansih Amid'i anlattıktan sonra Meyafarikin ve Mardin şehirleri hakkında da bilgiler vermekle birlikte buralara ne zaman gittiğini söylememektedir. Ancak Amid'e 534 yılında gittiğini söylemeyi ihmal etmemektedir. Bu yerleşim birimleri arasından yakınlık, Meyafarikin ile Mardin'e de aynı tarihlerde gitmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.
- 29 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.
- 30 Bkz. İbn Şeddâd, III, 293
- 31 Nasır Hüsrev, 11.
- 32 Nasır Hüsrev, 11.
- 33 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.
- 34 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.
- 35 Bkz. İbn Şeddâd, III, 308.
- 36 Bkz. İbn Şeddâd, III, 288.
- 37 Yakut, Buldan, V, 236.
- 38 Bkz. Kazvini, 566; Yakut, V, 238.
- 39 Bkz. Makdisi, 124.
- 40 Bkz. İbn Şeddâd, III, 282.
- 41 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287
- 42 Nasır Husrev, 11-12; Krş için bkz. Gay Le Strange, 120.

- 43 Bkz. İbn Şeddâd, III, 284.
 44 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.
 45 Geniş bilgi için bkz. Bkz. İbn Şeddâd, III, 288.
 46 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.
 47 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.
 48 Bkz. İbn Şeddâd, III, 311.
 49 Bkz. Makdisi, 124.
 50 İbn Şeddâd, III, 286.
 51 Şemsettin Samî'nin Osmanlı dönemi hakkında aktardığı bilgiler, şehrin 4-7. yüz yılları arasındaki demoğrafik yapısı hakkında bize bir fikir verebilir. Onun verdiği bilgilere göre Silvân olarak da bilinen Meyafarikin'in Osmanlı döneminde yaklaşık olarak yedi bin nüfusu vardı. Bu nüfusun dört binini Müslümanlar, üç binini ise Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Hristiyanların bir kısmı Ermeni, bir kısmı ise Süryani idiler. Ş. Sami bunlardan hangisinin hangisinden fazla olduğunu söylememektedir. Yine o Yahudilerden de hiç bahsetmemektedir. Bununla birlikte şehrin İslam tarihinin ilk dönemlerinde özellikle de Abbâsî halifeleri döneminde önemli yerleşim birimi olduğunu, buraya o dönemlerde de bazı emir ve devlet ricalinin yerleştiğini söylemeyi de ihmal etmemektedir. (Bkz. Şemsettin Sami, Kamusu'l-A'lâm, İstanbul 1316, VI, 4502.) Şemsettin Samî'nin bahsettiği şahıslardan biri Abbâsî Halifelerinden Kadırbillah'ın veziri el-Vezîr el-Maşribî'dir. Cerrah oğullarından kaçarak Meyefarikin'e yerleşmiş burada da vefat etmiştir. Bkz. İbn Hallikan, II, 175-176.
 52 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.
 53 Bkz. Makdisi, 124
 54 Konu ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udeba, V, 624.
 55 Bkz. İbn Hallikan, I, 77.
 56 Bkz. İbn Hallikan, III, 198.
 57 Zehebî, XVI, 321-323.
 58 Zehebî, XVII, 338.
 59 Zehebî, XVII, 395.
 60 Bkz. Zehebî, XIX, 393-394.
 61 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287-8.
 62 Bkz. İbn Şeddâd, III, 308.
 63 Bilindiği gibi Bağdat Beyhu'l-Hikmesi kütüphanesinde bulunan kitapların bir kısmı da halife Harun er-Reşid tarafından Ankara'ya gönderilen görevlilerce oradan toplanan eserlerden oluşmaktaydı.
 64 Bağdat Bimaristan'ı ve orayı besleyen müessese olan Cündişapur Bimaristanı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, Bilimin Yitik Şehri Cündişapur, Ankara 2003.
 65 Ebu Nasr Ahmed Mervani hükümdarlarındandır. Kardeşi Ebu Said mansur b. Mervan'ın ölümünden sonra hicri 401 yılında hükümdarlık tahtına oturdu. İyi ve adil bir hükümdar olarak tanınmaktadır. Bkz. İbn Hallikan, I, 177.
 66 Bkz. Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebubekr b. Hallikan, Vefeyatu'l-A'yân, (thk: İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1978. I, 143.
 67 Bkz. Himyerî, Ravd, 567.
 68 Bkz. İbn Havkal, 202.
 69 İbnu'l-Fakih, 182.
 70 Bkz. Makdisi, 124
 71 Bkz. Kudame b. Cafer, 246. Bu rakamları içerisinde Erzen'in da haraç gelirleri bulunmaktadır. Bkz. aynı kitap s.251.